

PHILOLOGY

UOT 81

NİTQ AXINININ TƏŞKİLİNDƏ İNTONASIYANIN ROLU

Rəna İSMAYILOVA

Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası
Bakı / AZƏRBAYCAN

eli.mustafa@inbox.ru

XÜLASƏ

Məqalədə nitq axınının təşkilində intonasiyanın rolunun əhəmiyyəti və intonasiyanın tərkib hissələri və nitq axınında bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edilir. İntonasiyanın tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda təhlil edilir və onların əsas xassələri araşdırılır. Məqalədə həmçinin intonasiyanın fizioloji akustik xüsusiyyətlərinin müxtəlif kommunikativ tipli cümlələrdə təzahür formaları göstərilir. Müəllif cümlə anlayışına, rəbitəli nitqdə melodiya-sintaqm məsələlərinə aid azərbaycan dili ilə müqayisəli araşdırmalara da öz münasibətini bildirir.

Açar sözlər: intonasiya, ritm, kommunikativ, temp, tembr.

THE ROLE OF INTONATION IN THE FORMATION THE FLOW OF SPEECH

SUMMARY

The article tells about the role of intonation and its components in the flow of speech, as well as their interrelation in the flow of speech. The components of intonation and their main features are analyzed separately. Physio-acoustic peculiarities of intonation in sentences of different communicative types are also indicated in the article. The authoress denotes her attitude to the notion of a sentence and melody-syntagm issues in comparison with the Azerbaijani language.

Key words: intonation, rhythm, communicative, tempo, tembre.

РОЛЬ ИНТОНАЦИИ В РЕЧЕВОМ ПОТОКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье определена основная роль интонации и взаимоотношения её структурных элементов в речевом потоке. Также объясняется различные физиологические и акустические особенности интонации в предложениях с коммуникационными формами. Автор также добавляет своё мнение о сравнении работ в сфере речевого мелодия-синтагма.

Ключевые слова: интонация, ритм, коммуникативный, темп, тембр.

Hər bir konkret cümlə özünün əks tərkibi və heca strukturu ilə yanaşı müəyyən prosedik, yaxud intonasiya strukturu ilə də xarakterizə olunur. İntonasiya linqvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada dar və geniş izah edilir. Xarici dilçilikdə intonasiya anlayışı melodiya ilə eyniləşdirilir. Xarici dilçilərin əksəriyyəti cümlə vurğusu və melodiyanı birini digərindən ayıraraq, onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər. İngilis və amerikan fonetistləri (D. Counz, L.Armstrong və A.Uard, K.Payk, R.Kinqdon, A.Qimson və.s) intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi-qalxması və yeməsi kimi izah edirlər. Bununla yanaşı xarici dilçilərdən bir qrupu (L.Haktezn, K.Danesi, D.Kristal) intonasiya anlayışına səsin ucalığını (loudness), uzunluğunu (duration), intensivliyini (intensiv), tonları, səs diapazonunu və ritmini daxil edirlər. Ümumiyyətlə, xarici dilçilər intonasiya anlayışına dar məna baxımından yanaşırlar, onun ancaq bir komponentindən ibarət olması fikrini irəli sürürlər. Azərbaycan dilçiliyində isə bu məsələ ilə məşğul olmuş alimlərdən A.Axundov, Ə.Dəmirçizadə, S.Babayev, F.Veysəlli intonasiya anlayışını daha geniş mənada izah edirlər. Onlar intonasiya anlayışına yalnız melodiyanı deyil, cümlə vurğusunu, nitqin tempini, tembrini, fasiləni və s. komponentləri də daxil edərək, onu komponentlərin qarşılıqlı və mürəkkəb dəyişilməsi kimi izah edirlər. Praktik baxımdan bu komponentləri ayrılıqda götürüb izah və təhlil etmək, lakin funksional baxımdan onlardan birini digərlərindən ayırmaq mümkün deyil.

Nitq axınında bu komponentlər birgə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər. Nitqin intonasiyası mürəkkəb bir anlayışdır. Onun funksiyaları mürəkkəbdir. İntonasiyanın canlı nitqdəki ən mühüm xidməti onun sintaktik funksiya daşmasıdır. Bu funksiya vasitəsilə nitqimiz bütöv cümlələrə və sintaqmlara parçalanır. İntonasiya vasitəsilə müxtəlif xarakterli, kommunikativ tipli cümlələr, onların emosional boyalarını ifadə edilir. Onun daşdığı məna, ifadə tərz, danışanın mövcud şəraitə, müsahibələrinə, söhbətin mövzusunə və s. uyğun olaraq müxtəlif intonasiya tipləri yaranır. İntonasiyanın fiziki xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, hər hansı bir cümlə və sintaqmın tələffüz zamanı eşidilən və qavranılan məqamlarının əsas tonun səslənmə müddətini, bu müddət ərzində dəyişən

rəqslərin tezliyi və intensivliyini, həmçinin ümumi səs axınının enerjisini xarakterizə etmək lazımdır. Bu ünsürlərin vəhdətindən müxtəlif kommunikativ tipli cümlələr, onların modallıq, predikativlik və müxtəlif hissi-emosional növləri ifadə edilir.

Nitqin intonasiyasının, fiziki xüsusiyyətlərindən bəziləri birinci dərəcəli, bəziləri isə ikinci dərəcəli rol oynayır. Birinci dərəcəli fiziki xassələr - əsas tondakı rəqslərin tezliyi, həmin qüvvəsi və gərginliyi, tələffüzün ümumi enerjisi və bunlara sərf edilən zaman vahidi, ikinci dərəcəli fiziki xassələr - səsin ümumi tezliyi (tempo), gücü, dəyişən diapazonlar və səs fasilələridir. İntonasiyanın birinci dərəcəli fiziki xassələri nisbi və dəyişkən, ikinci dərəcəli fiziki xassələri isə ümumiyyətlə sabit olur. Göstərilən bu fiziki xassələr bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılı olub, nitqdə müəyyən bir strukturanın əmələ gəlməsində nisbi surətdə iştirak edir. İntonasiyanın fizioloji-akustik xüsusiyyətləri onun qavranılan müxtəlif keyfiyyətlərini yaradır və onlar dildə müxtəlif cümlə tiplərini (nəqli, sual, əmr və s.) və növlərini ayırd etməyə imkan yaradır. Yəni, hər hansı bir xarici dil məzmunca başa düşməsək də, intonasiyanın qavranılan məlum keyfiyyətinə görə həmin dildə tələffüz edilən cümlə tipini və ya növünü təyin edə bilərik. Beləliklə, sırf fiziki ünsürlər dil sistemini yaradan əsas vasitə ola bilməz. Lakin beynimizdə mövcud olan ikinci signal sistemi dildə leksik-qrammatik vasitələr kimi həmin fiziki xassələrin axınına daxil olandan sonra müəyyən bir fikir ifadə olunur. Deməli ikinci signal sistemini müəyyən leksik-qrammatik sistem şəklində zahirə çıxaran intonasiyanın fiziki xassələri, onları əmələ gətirən isə hərəkəti fizioloji-psixoloji proses olur. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən intonasiyaya malik nitq vahidləri dil sisteminin fizioloji-akustik amilləri ilə bircə, qarşılıqlı fəaliyyət şəraitində əmələ gəlir. Belə bir mürəkkəb prosesi hərəkətə gətirən və idarə edən mexanizm mərkəzi sinir sistemində mövcud olan müvafiq mərkəzlərdir. Nitq intonasiyasının funksional əlamətləri isə onun dildə ifadə etdiyi kommunikativliklə cümlə tiplərini və növlərini, bu cümlələrin ifadə etdikləri modallıq, predikativlik emosionallıq, müəyyənlik və s. ilə təyin edilir. Məhz buna görə də belə mürəkkəb prosesi ifadə edə bilən intonasiya ilə tonu eyniləşdirmək olmaz. Ton intonasiyanın mürəkkəb konturunu təşkil edən mürəkkəb vasitələrdən yalnız biridir. İntonasiya isə tonun və ya melodiyanın, cümlə vurğusunun, tempin, tembrin və fasilənin mürəkkəb əlaqəsindən və qarşılıqlı təsirdən yaranan bir keyfiyyətdir.

"Cümlənin bu və ya digər bir kommunikativ tipə (təsdiq, sual və s. ifadə edən) aid olması onun məzmunu və funksiyası ilə müəyyənləşir və canlı nitqdə leksik, qrammatik və müxtəlif intonasiya ünsürlərini müəyyən qarşılıqlı təsiri sayəsində aydınlaşır" (4, s.214). Cümlədə kommunikativliyə xidmət edən müxtəlif funksional vasitələr (modallıq, predikativlik, ekspressivlik, delimitativlik və determinativlik) intonasiya komponentlərinin qarşılıqlı fəaliyyətdən doğur. İntonasiyanın əsas komponentləri isə aşağıdakılardır:

1. Melodiya-sintaqmı və ya cümləni tələffüz edərkən səsin ucalıb-alçalmasına (əsas tonun qalxıb-enməsinə) deyilir. Cümlənin tələffüzündə melodiya semantik-sintaktik rol oynayır.
O, intonasiyanın başlıca tərkib hissələrindən biri olmaqla nitqdə təsdiq, sual, əmr, nida və s. cümlə tiplərinin formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, melodiya komponentləri başqa komponentlərlə birlikdə qarşılıqlı fəaliyyətdə nitqdə müəyyən boya və hissi emosionallığın yaranmasına xidmət edir.
Melodiya nitq intonasiyasının, yüksəklik komponenti olub, həmin mürəkkəb hadisənin əsas aparıcısıdır. Akademik L.V.Şerbanın nöqtəy-nəzərinə görə nitq melodiyası, nitq zamanı səsin musiqili hərəkət xəttidir. "Nitq melodiyası-həmin nitq parçasının bir musiqi əsəri kimi ifasının melodiyadan yalnız onunla fərqlənir ki, nitq zamanı səs bütöv və sırf glisando halında daim sürüşür. Lakin musiqi zamanı səs bu və ya digər gamma pillələri üzrə xüsusi və həm də qəti ritmləri ilə hərəkət edir" (5, s.121).
2. Cümlə vurğusu və ya sintaktik vurğu cümlədə birgə münasibətdə olan qurğular sistemi deməkdir. Cümlə vurğusu rabitəli nitq zamanı ayrı-ayrı sözlərin mətnə seçilməsinə və müəyyən dərəcədə müstəqil mənə daşıyan hər hansı bir nitq parçasını (sintaqmı və ya cümlənin) təyin edilməsinə xidmət edir. Cümlə vurğusu eyni zamanda səs tonunun ucalığı və hecəda uzunluğun dəyişməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Lakin o, söz vurğusu kimi, müəyyən ciddi tələffüzün ənənələrindən asılı deyildir.
3. Nitqin tempi onun hər hansı bir vahidin tələffüzünə sərf olunan vaxtla ölçülür. Nitq axınının orta tempini təyin etmək üçün bir saniyə ərzində tələffüz edilən hecaların sayını təyin etmək lazımdır. Nitqin tempi təkcə danışan şəxsin nitqindəki fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, həm də tələffüz edilən nitq parçasının məzmunundan asılıdır. Müəyyən nitq parçasında mühüm ünsürlər köməkçi ünsürlərdən fərqli tələffüz olunurlar. Belə ki, vurğulu sözlər, xüsusilə məntiqi və sintaqmatik vurğulu sözlər, zəif vurğulu və vurğusuz sözlərə nisbətən bir qayda olaraq aydın tələffüz edilir. Yüksək tempdə tələffüz olunan nitq parçasında vurğusuz hecalardakı sözlər, xüsusilə, kəmiyyətcə azalır və hətta düşə bilər. Bu hadisə nitq intonasiyasında müəyyən tələffüz sistemi yaradır. Deməli, intonasiya nitqdə stilistik xarakter də kəsb edir.
4. Nitqin tembrli səsin yüksəklik intensivliyi və uzunluq tərəfləri ilə bərabər, nitq axınında müxtəlif səslənmə boyaları kimi başa düşülür. Hər hansı bir səs, xüsusilə sait, sonant və cingiltili samitlər nitq axınında müxtəlif vəziyyətlərdə akustik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Nitq səslərinin belə rəngarəngliyi rezanatorların həcmli və aldıkları formalardan irəli gəlir. Başqa sözlə, tembr mürəkkəb bir səsin spektrini təşkil edən müxtəlif şəxslərin nitqlərdəki xarakterik xüsusiyyətləri

fərqləndirən mühüm fizioloji akustik əlamətdir.

5. Fasilə-danışıq zamanı nitq mexanizminin öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırması deməkdir. Danışıqda fasilə əsas etibarı ilə iki prosesə xidmət edir: 1. Nitq zamanı tələffüzün anatomo-fizioloji ritminə; 2. Müəyyən fonetik (fonosemantik) vahidlər arasındakı sədlərin müəyyən edilməsinə. Beləliklə, intonasiya komponentlərinin yuxarıdakı izahından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi nitqin akustik cəhətdən ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. Deməli, canlı nitqin mühüm komponenti olan intonasiya melodiyanın (səs tonunu) yüksəlib-əlcəlməsindən, fonosiya zamanı səs gücünün artıb-azalmasından, müxtəlif tempral xüsusiyyətlərdə yaranan mürəkkəb bir dil hadisəsidir. Cümlənin və sintaqmın deyilişində bütün bu ünsürlər sıx qarşılıqlı və mürəkkəb bir əlaqədə çıxış edirlər. "İntonasiya bir ünsiyyət vasitəsi kimi dilin bir sahəsini təşkil edir. O, ünsiyyətin xarakteri ilə, gerçəkliyi və ya mətni ilə müəyyən edilir, cümlənin leksik tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir vəhdətə təzahür edir" (2, s.10). Beləliklə nitq intonasiyası fizioloji-akustik material əsasında müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır. Bu, o deməkdir ki, müəyyən kommunikativlik məqsədilə rezonatorların yaratdıqları nitq səsləri yüksək dərəcədə mütəşəkkil və səsli bir sistem kimi müvafiq kommunikativ xətt boyu səslənir. Kommunikativ istiqamətinə görə üç növü məlumdur: yenən, qalxan və düzxətli (neytral). Bunlardan hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifələri vardır.
1. Düşən və yaxud enən melodiya adətən cümlənin sonuncu sintaqmında işlənir və əsasən, bitkinlik signalı verir. Sintaqmın müxtəlif leksik məzmunu və qrammatik, quruluşu ilə əlaqədar olaraq, enən melodik kontur eyni kommunikativ istiqamətin daha xırda növlərini ifadə edə bilər.
2. Enən melodiya sintaqmların əksəriyyəti xüsusiləşmə və məzmun müstəqilliyi ifadə edir. Həmin kateqoriyaya nəqlillik, qətilik bildirən hökm və məlumat, təsdiq və inkar cavab, nida, bəyanat, əmr və əmr formalı təhrikedici xahiş və s. şamil edilə bilər. Məs:

You will have to attend a very 'urgent \matter.

Yenən melodiya təksintaqmlı sual əvəzlikli xüsusi sual cümlələrində də işlədilir. Çünki bu növ sual cümlələrində şəxs, əşya, yer, zaman, səbəb və s. haqqında az-çox qəti məlumat tələb edilir. Bu da, əslində onların kommunikativ məqsədini melodiya vasitəsi ilə ifadə etməyə xidmət edir. Məs:

Where did you ' spent last \night?

Who has ' sent this \letter?

Belə cümlələrdə tonal səviyyənin yenməsi labüddür, çünki son hecəda səs intonasiyasının azalması elektro-akustik göstəricidə ton səviyyəsini neytral xətdən xeyli aşağı enməsi kimi müşahidə edilir. Düz xətlili melodiya ilə səslənən sintaqmları müəyyənləşdirənə əsas əlamət ya fiziki fasilə, yada digər fonetik vasitənin köməyi ilə ritmik xüsusiləşmə ola bilər.

Düzxətli melodik kontura malik sintaqmlarda fonetik formalaşma o qədər də qabarıq şəkildə olmur, çünki bunlarla geniş diapazonlu başlanğıcdan sonra sönük neytral və qeri-müəyyən bir final gəlir. Müxtəlif sintaktik quruluşlar ilə işlənən həmin melodik tip adətən dərin daxili təəssüratdan doğan fikri ifadə etməyə xidmət edir. Sintaqmın belə bir deklamasyon ifası zamanı işlənən belə bir melodik sonluq poetik boyaları və obrazları xəyalımızda canlandırmaq xüsusiyyətinə malikdir. Məs:

Sweet and low / sweet and low,
Wend of the western sea,
Over the rolling waters go
Come from dying moon and blow

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı şübhəsiz, melodiya modal-emosional, ritmik və spesifik musiqilik funksiyalarını da daşıyır. Bütün funksiyalar eyni zamanda, bir-birinə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir.

Bəzi müəlliflər, belə təklif verirlər: "Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir" (1, s.90). Əlbəttə bu problem bizim tədqiqat obyektimiz olmadığından bu məsələyə geniş yer verməyə lüzum görmürük, lakin bununla əlaqədar prof. O.Musayevin aşağıdakı fikrini şərh etməyi lazım bilirik: "...indiyə qədər cümlə nədir?" sualına qənaətedici cavab verilməmişdir. Və sonra o, cümləyə belə bir tərif verir: "...müəyyən qrammatik quruluşuna və intonasiyaya malik olan, nisbətən bitmiş fikir ifadə edən nitq vahidinə cümlə deyilir" (3, s.231). Bu tərifdən aydın olur ki, o, əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq cümlənin yaranmasında intonasiya faktorunu da qeyd edir. Deməli, istər ingilis, istərsə də azərbaycan dilində cümlənin yaranmasında iştirak edən leksik və qrammatik faktorlar kimi fonetik faktorlar da həlledici rol oynayır.

İngilis və azərbaycan dillərinin tədqiqinə həsr olunmuş ədəbiyyatda cümlə problemi ən başlıca tədqiqat obyektinə olmuş və bu gün də bu sahədə iş davam etdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr." Bakı, 1974
2. Antipova A.M. "English intonation" M., 1985.
3. Mehdiyev N. "Azərbaycan dilində əmr intonasiyasının eksperimental tədqiqi" 1971
4. Jones D. " An outline of English phonetics" 1957
5. Щерба. Л.В. «Фонетика французского языка.» Л., М., 1974